

Samenvatting

“Op zoek naar nieuw publiek domein”

Titel	:	Op zoek naar nieuw publiek domein
Ondertitel	:	Analyse en strategie
Auteurs	:	Maarten Hajer & Arnold Reijndorp
Quote	:	<i>“‘Publiek domein’ definiëren we als die plaatsen waar een uitwisseling tussen verschillende maatschappelijke groepen kan plaatsvinden en ook daadwerkelijk plaatsvindt..... Openbare ruimte is in essentie een ruimte die voor iedereen vrij toegankelijk is: openbaar is wat niet privé is.”</i>

Hoofdstuk 1

In de introductie worden de Ramblas van Barcelona, de Canebière in Marseille en Lake Shore Drive in Chicago clichématige referenties genoemd voor vormgevers, architecten en stedenbouwkundigen. Terecht volgt hierop de vraag wat nu de kenmerken zijn van “goede” openbare ruimte en hoe maakbaar deze ruimte is.

Sinds eind jaren tachtig staat de openbare ruimte in de belangstelling als kern van stedelijke revitaliseringstrategieën, waarbij de openbare ruimte duidelijk verblijfsruimte werd. Bij de herinrichting van stedelijke ruimten zijn er enkele duidelijke “ontwerpdiscoursen” te omschrijven. De overeenkomsten hebben betrekking op het terugdringen van de rommeligheid, een nadruk op esthetiek en een voorkeur voor design. Daarnaast is er ook een benadering waarin thema’s als onveiligheid en ‘zinloos’ geweld centraal staan. Dit leidt tot het concept van ‘defensible Urban space’. De vormgeving van de openbare ruimte komt in het teken te staan van de beheersbaarheid, bijvoorbeeld door videobewakingscircuits. Formeel gesproken wordt hierdoor het openbare karakter van de ruimte dan nog niet opgeheven.

Een ander perspectief in de discussie over de openbare ruimte heeft betrekking op de ‘non-places’, waar de relatie tussen vormgeving en openbaarheid in het geding is. De nadruk op de ontmoetingsfunctie van de openbare ruimte staat op gespannen voet met de uitsluiting van bepaalde, als marginaal beschouwde groepen.

‘Publiek domein’ wordt vervolgens gedefinieerd als de plaatsen waar daadwerkelijk een uitwisseling plaatsvindt tussen verschillende maatschappelijke groepen. Dit is een grote tegenstelling kijkend naar openbare ruimte, die gedefinieerd wordt als alles wat openbaar is (en dus niet privé). De filosofische benadering van de publieke ruimte richt zich op de plaats waar de samenleving wordt gevormd, of althans de plaats waar de collectieve wilsvorming ten aanzien van de toekomst van de samenleving plaatsvindt. Zo ontstaat er een zoektocht naar ruimten waar ‘culturele mobiliteit’ mogelijk is, plaatsen waar mensen nieuwe ervaring opdoen, en waar wisseling van perspectief mogelijk is.

In de komende vijf jaren worden overal in Europa TGV-stations ontworpen als stedelijke knooppunten; de vraag is welk idee van openbare ruimte hier aan ten grondslag ligt. Daarnaast zullen binnensteden in de komende periode hun economische en sociaal-culturele toekomst moeten veiligstellen. Tevens ligt er een uitdaging met betrekking tot de onrust over het geweld op straat. In de komende jaren zal de stad verder ruimtelijk en sociaal uit elkaar getrokken worden. Een belangrijke bijdrage daaraan leveren de snelle ontwikkelingen op het gebied van informatietechnologie en telematica, die het mogelijk maken dat men niet langer gebonden is aan bepaalde werkplekken en ervoor zorgen dat contacten in de vrije tijd op een geheel andere manier worden georganiseerd.

Er wordt niet vrijelijk over de openbare ruimte gedacht, maar deze wordt volgens ‘discursieve regels’ benaderd. Zo staat het denken over openbare ruimte vaak heel direct in het teken van de dichotomie stad en periferie.

Hoofdstuk 2

Pleinen, parken, boulevards en straten van de binnensteden staan model voor de stedelijke openbaarheid. Buiten de oude stad bevindt zich de periferie; de ‘urban sprawl’. De periferie is weliswaar verstedelijkt, maar niet ‘stedelijk’, niet geurbaniseerd aldus de Duitse criticus Walter Prigge stelt. De periferie zuigt allerlei stedelijk functies, bewoners, arbeidsplaatsen weg uit de stad. Daarnaast hanteren steden steeds vaker de ontwerp- en beheersprincipes van de periferie.

Het publiek domein is buiten steden niet te vinden en binnen de steden leiden de pogingen om het stadscentrum te redden juist tot bedreiging van de essentie van publiek domein. Homogenisering en thematisering verdragen zich slecht met het idee van ruimten die een grote verscheidenheid van mensen aantrekken.

Het stedelijk veld is niet langer het domein van een burgerlijke openbaarheid, zoals de traditionele stad dat was, maar het terrein van een middenklassecultuur, gekenmerkt door een toegenomen mobiliteit, massaconsumptie en massarecreatie. We moeten niet alleen meer aandacht besteden aan de nieuwe ruimten die voor deze massale consumptie en recreatie worden gecreëerd, maar ook aan de manier waarop individuele burgers zelf hun stad samenstellen uit allerlei elementen en plekken in het stedelijk veld. De wildgroei aan nieuwe begrippen en concepten kan als bewijs dienen dat in steeds bredere kring afscheid wordt genomen van de oude dichotomie van stad en periferie, ze vormt tegelijkertijd een uitdrukking van het onvermogen om op een concrete en gedifferentieerde manier over de nieuwe ruimtelijke werkelijkheid te spreken.

Het stedelijk veld zoals we dat nu ervaren, lijkt de 'non-place urban realm' die de planner Melvin Webber reeds in de vroege jaren zestig voorspelde. Om bepaalde stedelijke ontwikkelingen beter te kunnen begrijpen, moeten we weten wat de potentie van een bepaalde plek uitmaakt. Om de potenties te kunnen benutten is een bewust, cultureel programma van eisen nodig. De stad staat immers niet tegenover het stedelijk veld, maar maakt er juist onderdeel van uit. Om de nieuw ontstane plaatsen beter te analyseren, is de culturele 'identiteit' van belang, naast de potentie van die plaatsen als publiek domein.

De strijd tussen het denken in termen van 'ruimte' en het denken in termen van 'plaats' heeft diepe filosofische wortels. Ruimte is als categorie met het Verlichtingsdenken verbonden. Plaatsen zijn verbonden met concrete gebeurtenissen, met mythen, met geschiedenis en herinneringen. Het streven naar het realiseren van een perfecte logische ordening maakt plaats voor het analyseren van de aanwezige kwaliteiten van bestaande plaatsen en het afleiden van manieren waarop die kwaliteiten kunnen worden aangeboord. De kern van een culturele geografie bestaat in de analyse van de meerduidigheid, of, in meer politieke termen, de strijd die zich afspeelt om verschillende betekenissen. Daarnaast is er sprake van een ongebreidelde productie van 'betekenisvolle' plaatsen, voorkomend uit een verschuiving in de 'marketing', waarin niet langer de producten centraal staan, maar de daarmee verbonden 'ervaringen' of 'belevissen'.

De kern van publiek domein is dat verschillende groepen hechten aan een bepaalde plaats en op de een of andere manier moeten ze tot een vergelijk zien te komen. Verschillende groepen mensen stellen belang in deze plekken.

Vaak wordt beschreven hoe 'de markt' – de economie, de mondialisering, het 'neoliberale hyperkapitalisme' – de 'authenticiteit' of de historische betekenis van lokale 'plaatsen' bedreigt dan wel vernietigt. Vanuit verschillende economische sectoren is er behoefte aan een culturele definitie van ruimten. De Franse antropoloog Marc Augé komt op het volgende: het is niet zo dat op dit moment nieuwe 'plaatsen' ontstaan waardoor het stedelijk leven zich op andere locaties voortzet. Integendeel, de nieuwe plaatsen ontberen essentiële kenmerken om werkelijk plaatsen genoemd te kunnen worden.

Kortom, plaatsen worden gekenmerkt door identiteit, sociale verhoudingen en geschiedenis, terwijl non-plaatsen geen identiteit bezitten en zich nauwelijks sociaal of historisch laten duiden. Augé wijst daarnaast nog op twee andere aspecten die in de afwijzing van nieuwe ruimten een belangrijke rol spelen: het private karakter en het gebrek aan authenticiteit.

Binnen het stedelijk veld treden er onder invloed van de steeds meer overheersende middenklasse twee samenhangende trends op de voorgrond: de bewuste consumptie van 'culturele' ervaringen en de bewuste vermindering van de confrontaties met de spreekwoordelijke 'ander' in het alledaagse leven. De burgers hebben de wens om 'interessante' ervaringen op te doen. Stadscentra krijgen nu om de zoveel jaar een facelift om tegemoet te kunnen komen aan de nieuwe wensen van de consumenten.

De socioloog Ulrich Beck meent dat de kenmerkende verandering van de moderne samenleving op dit moment bestaat in de verschuiving van de sociale conflicten over de verdeling van 'goods' naar de verdeling van (vermeende) 'bads'. Alles wijst erop dat de groeiende middenklasse het stedelijk veld vooral gebruikt om zich af te scheiden volgens sociale groepslijnen en dat een uitwisseling tussen verschillende maatschappelijke groepen minder plaatsvindt.

Binnen de tegenwoordige steden is er een toenemend aanbod van monofunctionele en veelal cultureel en sociaal homogene enclaves: woonwijken, kantorenparken, winkelcentra en pretparken. De afname van de kwaliteit van de omgeving, de onveiligheid en de overlast laten voor velen de balans doorslaan naar een individuele stad die zoveel mogelijk is opgebouwd uit een combinatie van zorgvuldig gekozen, veilige, sociaal homogene plekken, die gemakkelijk, veilig en comfortabel met de auto te bereiken zijn. Dit leidt tot de zogenoemde archipelstructuur waarbij termen als 'vermijdingsmobiliteit', 'sociaal mobiele' burgers en 'structurele heterogeniteit' belangrijke begrippen zijn.

De speurtocht naar nieuw publiek domein kan gezien worden in termen van een strijd tussen plaatsen en niet-plaatsen. Dit is vrij schematisch gedacht, want er worden op dit moment ook in enorme hoeveelheden plaatsen geproduceerd. In sommige gevallen worden plaatsen verdedigd tegen de machten van de 'space of flows' maar in andere gevallen worden plaatsen niet zozeer verdedigd als wel geënceneerd. Het stedelijk veld dat mensen zichzelf scheppen, wordt minstens zoveel bepaald door angsten en benauwdheid en door ambities en dromen, door opvattingen over de samenleving, over de omgang met de natuur en over wat een goed leven is.

Plekken die daadwerkelijk als publiek domein functioneren ziet men vaak op onverwachte plaatsen. Daarnaast kan men plekken identificeren die door ontwerp en beleid wellicht tot publiek domein zouden kunnen uitgroeien. De bewoner van het stedelijk veld wordt vaak voorgesteld als een 'envelop-mens' die zich heeft teruggetrokken uit het verwarrende en bedreigende stedelijke leven en zich in de afgeschermd cocon van de eigen auto begeeft naar plaatsen die even homogeen

en van vreemde smetten vrij zijn als de eigen woonomgeving. Wie juist de ambivalenties bij burgers, overheden en bedrijven op het spoor komt, en oog durft te hebben voor de motieven achter bepaald handelen, creëert uitzicht op een nieuwe opgave voor ontwerp en beleid.

De nieuwe stedelijkheid weerspiegelt de nieuwe, hoogdynamische 'tijdruimtepatronen' van burgers: flexibilisering op de arbeidsmarkt, wisselingen in persoonlijke relaties, gedeelde verantwoordelijkheden binnen huishoudens, culturele trends in het wonen en recreëren.

'Ontmoeting' is steeds minder toevallig of gebaseerd op de routine van de vaste plaatsen (het stamcafé), maar wordt op ieder moment op elke plaats via de gsm gearrangeerd. Op die manier wordt de openbare en collectieve ruimte van het stedelijk veld meer en meer een ruimte waarin verschillende kleine 'stammen' rondtrekken en hun plek innemen.

Het idee 'publiek domein' is allerm minst achterhaald, en de verschijningsvorm ervan is mogelijk een heel andere dan de traditionele openbare ruimte van de stad.

Hoofdstuk 3

De vormgeving en de ruimtelijke organisatie van het openbare gebied vertellen veel over culturele ambities. Door de fysieke vormen van de ruimte te (her)ordenen of door ingrepen in het 'programma' van openbare plekken creëren we nieuwe mogelijkheden voor bepaalde activiteiten of groepen en verkleinen we wellicht kansen voor ander gebruik of andere groepen.

Midden jaren zeventig publiceerde de Raad van Europa een serie brochures over het stedelijk cultuurbeleid. De suggesties hierin leidden in verschillende landen tot initiatieven van de nationale overheden om de cultuurpolitieke dimensie van uitbreiding en inrichting van steden aan de orde te stellen. De openbare ruimte werd gezien als een plek waar mensen nieuwe ideeën zouden kunnen opdoen en hun weg zouden kunnen vinden naar allerlei culturele instellingen en initiatieven.

Er is op dit moment geen gebrek aan levendigheid, dit is dus zeker niet het probleem van de openbare ruimte. De Nederlandse socioloog Jack Burgers onderscheidt zes landschappen binnen de ruimtelijke ordening: de geërecteerde ruimte, de geëtaleerde ruimte, de geëxalteerde ruimte, de geëxposeerde ruimte, de gekleurde ruimte en de gemarginaliseerde ruimte. Deze ruimten vormen samen de postmoderne stad, maar verdragen elkaar allerm minst vanzelfsprekend. De opdracht voor een nieuwe cultuurpolitieke interventie betreft niet de levendigheid, maar het scheppen van raakvlakken tussen de verschillende 'landschappen'. Wie goed kijkt ziet dat de nieuwe inrichtingsopgaven voor openbare ruimte maar al te vaak gevangen blijven vinnen de verschillende landschappen. De belangrijkste tendensen die deze landschappen momenteel structureren zijn parochialisering, functionalisering en esthetisering. De openbare ruimte blijkt daarbij in feite nauwelijks als publiek domein te functioneren, maar is een transportzone tussen enclaves van steeds weer verschillende varianten van 'ons soort mensen'. Opvallend hierbij is de discrepantie met de dominante cultuurpolitieke ideologie van de openbare ruimte als 'plaats van ontmoeting'.

De Amerikaanse socioloog Lofland onderscheidt naast de openbare en private sfeer de parochiale ruimten; openbaar toegankelijk, maar duidelijk de ruimte van een bepaalde groep. Publiek domein is niet zozeer een plek als wel een ervaring. Men ervaart die ruimte als publiek domein omdat men niet tot die specifieke dominante groep behoort. Verschillende groepen streven ernaar om bepaalde cultureel-significante openbare ruimten te 'bezetten' of tenminste te domineren. Aan de ene kant wordt de levendigheid en wellevendigheid van een bepaalde plaats gewaarborgd door de aanwezigheid van een identificeerbare 'trekkende groep', door De Solá-Morales ook wel 'stedelijke stammen' genoemd. Sommig gedrag of sommige groepen worden dan uitgesloten. Succesvol publiek domein heeft dus aan de ene kant vaak een relatief sterke groep nodig, zonder dat de positie van deze groep tot uitsluiting en verdringing leidt. De kern van succesvolle openbare ruimte schuilt in de mogelijkheden die stedelijke nabijheid biedt tot het 'verspringen' van het perspectief.

Het principe van functiescheiding behoorde tot de jaren zestig, en er is inmiddels afscheid genomen van deze leer. Functiemenging hééft namelijk niet alleen waarde, het genereert ook waarde. Allerlei ruimten die in principe publiek domein zouden kunnen zijn, worden in wezen functioneel geprogrammeerd. Veel non-plaatsen zijn niet het resultaat van een gebrek aan ontwerp, maar zijn juist het expliciete resultaat van een goede uitvoering van een plan van eisen. Functionalisering is echter niet alleen beperkt tot non-plaatsen, maar is een meer algemene trend. De Solá-Morales beweert dat overdekte winkelcentra in feite de nieuwe publieke ruimten van de samenleving zijn, een bewering waar Michael Sorkin het niet mee eens is.

Ontwerp werd in de jaren tachtig vaak gezien als oplossing voor tal van vraagstukken, van de imagoverbetering van de stad tot de gecompliceerde problematiek in de grootstedelijke achterstandswijken. Zoals de 'klassieke' vormgeving van de openbare ruimte in de negentiende eeuw verbonden was met de opkomende stedelijke klasse van de burgerij, zo domineert nu het (veronderstelde) esthetisch ideaal van deze nieuwe stedelijke middenklasse, de dienstverlening – de 'experts' of 'symbolische analisten' – de nieuwe publieke ruimte. In veel gevallen heeft ontwerp het effect van wat Peter Jukes noemt 'de-sign', oftewel het weghalen van de tekens en betekenissen op een bepaalde plaats. Publiek domein vraagt niet om 'de-sign', maar om 're-sing'.

De esthetisering ten slotte is bedoeld om te animeren, maar maakt niet zelden andere alternatieven onmogelijk. De functionalisering staat de ontwikkeling van publiek domein in de weg. Inrichting en beheer van openbare ruimten staan in het teken van een impliciete cultuurpolitieke gericht op de creatie van beheersbare zero friction-omgevingen.

Hoofdstuk 4

Het vormgeven aan openbare ruimte volgens de typologie van de vroegmoderne stad voldoet niet om het publiek domein veilig te stellen en uit te breiden. In de stedenbouwkunde was de relatie tussen de vorm van de openbare ruimte en het gebruik van de sociaal-culturele betekenis van die ruimten lange tijd typologisch van aard. Om een aantal redenen is die relatie verloren gegaan. Een daarvan is dat die duidelijke typologie van openbare ruimten in de moderne stedenbouwkunde is verwaterd. Het publieke verdween in een stelsel van collectieve ruimten, de stedelijke ruimte veranderde in 'woonomgeving'.

In de huidige stedenbouw lijken vorm en betekenis al met al een merkwaardige lat-relatie te zijn aangegaan. Het commerciële gebruik van de formele kenmerken van historische openbare ruimten (inclusief het marktplein en de markthal) en de effecten daarvan op de historische stad zelf, laten wel heel scherp zien dat het ontwerp van het publiek domein geen kwestie kan zijn van het eenvoudigweg kopiëren van de formele kenmerken. De essentie van publiek domein gaat niet schuil in de formele kenmerken, maar in de overlapping van en uitwisseling tussen verschillende sociale werelden. Publiek-domein-ervaringen vinden vaak plaats op de grens van frictie en vrijheid.

De verloren relatie tussen de sociale en de fysieke ruimte, tussen vorm en betekenis moet opnieuw ontwikkeld worden, met oog voor verschillen en relaties en rekening houdende met de eisen van een beweeglijke massacultuur. Hier zijn drie strategieën denkbaar: thematisering, comprimering en koppeling.

Thematisering en comprimering zijn gericht op het scheppen van plekken die voor bepaalde groepen betekenisvol kunnen worden. Authenticiteit is dan niet langer een kwaliteitskenmerk. Koppeling benadrukt hierbij het belang van de wijze waarop verschillende plekken op elkaar worden betrokken.

Tompkins Square wordt als voorbeeld genoemd van de waarde van comprimering en gematigde parochialisering. De hier geplaatste hekken vormen in wezen symbolische grenzen: ze bakenen bepaalde sferen af, zonder harde af- of uitsluiting.

De goed ontworpen comprimering en koppeling bevórdt openbaarheid en uitwisseling, maar niemand kan van dergelijke ontwerpprincipes een volledige oplossing verwachten. Een ander voorbeeld, Stuyvesant Town, laat zien dat een collectieve, privaatbeheerde ruimte tegelijk een publiek domein kan zijn waar anderen niet uitgesloten maar 'gast' zijn: dat wil zeggen onderworpen aan bepaalde regels. De gedachte van 'hekken voor openbaarheid' roept een meer algemene vraag op naar de betekenis van hekken en nieuwe elektronische controlesystemen. De technologie helpt in deze gevallen in feite bij de creatie van publiek domein.

Het nieuwe publiek domein komt niet enkel op de vertrouwde plaatsen in de stad tot stand, maar ontwikkelt zich veelal in en rond de tussenruimten in de archipel van homogene en gespecialiseerde eilanden, in omgevingen die deel uitmaken van verschillende sociale, economische en culturele landschappen. Daarnaast is er het verschijnsel van wezenlijk verschillende autonome, maar toegankelijke plekken die worden aangeduid als 'heterotopia'. In heterotopia's verspringt het perspectief door interactie met andere mensen of andere culturele uitingen.

De ontwerpogave voor het publiek domein ligt niet in het door elkaar gooien, maar in het opnieuw op elkaar betrekken van die ontlede werelden, in het vormgeven van de tussenruimten. Misschien ligt hier zelfs een kans voor een nieuwe ontwerpstrategie.

Er zijn twee belangrijke vraagstukken als het gaat om het op elkaar betrekken van verschillende werelden; het opnieuw doordenken en vormgeven van de auto in de stad en in samenhang daarmee de ruimte voor marginale groepen in het publiek domein. De opgave ligt in het op nieuwe wijze op elkaar betrekken van verschillende mobiliteiten.

ⁱ Hajer & Reijndorp, Op zoek naar nieuw publiek domein (2001), NAI Uitgevers, pp. 11